

Biblioteka Muzeum Karkonoskiego powstała w 1880 roku wraz z utworzeniem Riesengebirgsverein (RGV – niemieckie „Towarzystwo Karkonoskie”), założonego przez Teodora Donata (1844-1890). Jednym z ważniejszych celów działania Towarzystwa było pielęgnowanie i popularyzowanie dziedzictwa kulturowego Karkonoszy, co wiązało się m.in. z gromadzeniem odpowiedniego księgozbioru.

Dokument bazuje na archiwaliach Biblioteki Muzeum Karkonoskiego, które kontynuuje tradycje dawnego Riesengebirgsvereinmuseum (RGV).

**Die kath. Pfarrkirche
in Warmbrunn**

Führer zu schlesischen Kirchen

von

Hermann Hoffmann

Nr. 41

Die katholische Pfarrkirche
in Warmbrunn

Breslau 1939

Frankes Verlag und Druckerei / Otto Borgmeyer

Katolicki kościół parafialny w Cieplicach/Warmbrunn

Przewodnik

autorstwa

Clausa Götza Muellera

BMK

BIBLIOTEKA MUZEUM
KARPAKOWSKIEGO

Tłumaczenie Henryk Dąbkiewicz

Współpraca i korekta Agata Kempniak-Koniuch

Wrocław 1939

Wydawnictwo i Drukarnia Franke / Otto Borgmeyer

Spis treści

Spisa ilustracji.....	5
Przedmowa.....	6
Historia Domu Bożego (Geschichte des Gotteshauses).....	7
Zwiedzanie kościoła	12
Architektura i historia budowy.	14
Ołtarz Główny	14
Aneks 1.....	25
Pochówek biskupa w Cieplicach Śląskich-Zdroju.....	25
autorstwa Maxa Kroppa	25
Aneks 2.....	28
Duchowni ciepliccy w porządku chronologicznym	28
Przeorzy klasztorni.....	28
Duchowni po sekularyzacji (księża diecezjalni)	29
Aneks 3.....	29
Biskup wrocławski udziela 40 dni odpustu wszystkim odwiedzającym kościół w Cieplicach (1460 r.).....	29
Literatura.....	30
Przewodniki po kościołach śląskich autorstwa Hermanna Hoffmanna.	30

Spisa ilustracji.

Rys. 1. Barokowa ambona, po prawej ołtarz 14 Świętych Wspomożycieli.	19
Rys. 2. Hoffmann. Zdjęcie z krzyża (1736).	22
Rys. 3. Kolumna Trójcy Świętej na dziedzińcu klasztornym.....	24

BIBLIOTEKA MUZEUM
KARKONOSKIEGO

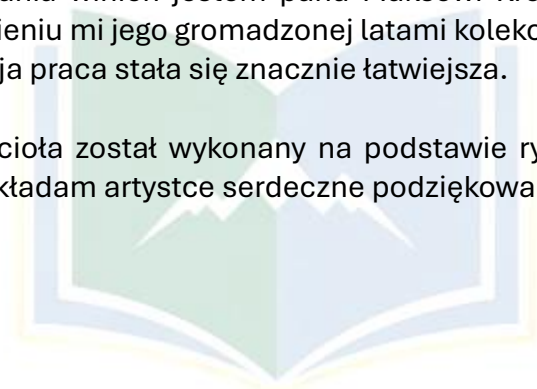
Przedmowa

Niniejszy przewodnik jest drugą publikacją poświęconą kościołowi parafialnemu w Cieplicach (Warmbrunn). W 1922 roku lokalna pisarka, A. Siebelt z Sobieszowa (Hermsdorf), wydała opracowanie zatytułowane: „Katolicki kościół parafialny pw. św. Jana i jego okolice w Cieplicach” (Wydawnictwo Weisser, Cieplice).

Mój przewodnik po cieplickim kościele parafialnym stanowi całkowicie nowe opracowanie tematu. Potrzeba jego wydania stawała się z czasem coraz pilniejsza, zwłaszcza że publikacja autorstwa pani Siebelt zdążyła się już zdezaktualizować.

Szczególne podziękowania winien jestem panu Maksowi Kroppowi z Cieplic. Dzięki uprzejmemu udostępnieniu mi jego gromadzonej latami kolekcji źródeł i materiałów do historii regionalnej, moja praca stała się znacznie łatwiejsza.

Widok zewnętrzny kościoła został wykonany na podstawie rysunku kredą autorstwa malarki Dory Scholz. Składam artystce serdeczne podziękowania za życzliwą zgodę na publikację jej dzieła.

BMK

BIBLIOTEKA MUZEUM
KARKONOSKIEGO

Historia Domu Bożego (Geschichte des Gotteshauses)

Pierwsze wzmianki archiwalne, pozwalające na wyciągnięcie pewnych wniosków co do istnienia kościoła lub kaplicy w Cieplicach, pochodzą z roku 1281. Donoszą one, iż po pierwsze: 18 marca książę śląski Bernard (wedle dokumentu wystawionego w Lwówku Śląskim), za pośrednictwem wielkiego przeora na Niemcy i Polskę, darował joannitom z Lwówka miejscowość „którą zowią gorącym źródłem” (qui dicitur calidus fons) wraz ze źródłami i dwustoma pięćdziesięcioma łanami ziemi. Ponadto sprzedał on zakonowi sto łanów w górę rzeki Kamiennej (Zacken) za sto marek ważonego srebra oraz dwie beczki wina, przyznając jednocześnie wszystkim świeckim i duchownym kolonistom wolność podatkową na okres dwudziestu lat¹.

Po drugie: tenże sam książę dnia 13 lipca nadał rycerzom zakonnym - aby tym dzielnie walczyli „przeciw bezbożnikom i bluźniercom” (contra prophanos et blasphemus) - kolejne sto łanów ziemi, które leżały „pomiędzy wodą zwaną Kamienną (Zachun), tam gdzie wypytywa z jednej strony, a rzeką Pleśną (Plessenam) z drugiej strony” wraz ze wszystkimi przynależnościami po obu stronach brzegu². Książę Bernard musiał zatem znać lecznicze działanie bijących w Cieplicach źródeł i być zainteresowanym ich wykorzystaniem dla dobra chorych i niedołącznych, skoro właśnie zakonowi joannitów, poświęcającemu się niemal wyłącznie opiece nad chorymi, podarował te źródła i miejsce pod kościół i klasztor³. Wobec braku dalszych dokumentów, działalność zakonu w Cieplicach pozostaje jednak owiana mrokiem tajemnicy, choć można przyjąć za niemal pewne, iż to on zarządzał korzystaniem z łaźni oraz sprawował pieczę nad nabożeństwami. Przymuszczalnie również w tym czasie w Cieplicach po raz pierwszy uroczysto obchodzono święto Bożego Ciała, ustanowione dla całego Kościoła bullą *Transiturus* papieża Urbana IV⁴. Po raz trzeci i ostatni zakon joannitów wspomniany jest w dokumencie z 1288 roku, w którym Bolko I potwierdza mu prawo do założenia karczmy w sąsiednim **Heroldisdorf** (Herischdorf/Cieplice Górne)⁵.

Dopiero z początkiem XV wieku przekaz historyczny przybiera wyraźniejsze kształty. 16 czerwca 1403 roku⁶ „wysoko urodzony rycerz Gotsche Schoff II Młodszy (zm. 1420), pan dziedziczny zamku Chojnik (Kynast), zamieszkały na zamku Gryf⁷(Greiffenstein)”, z pobożnej intencji, w obecności notariusza Stanisława Lindenasta z Legnicy, kapłana diecezji wrocławskiej, o godzinie dziewiątej rano w Cieplicach, pod lipą niedaleko rzeki Kamiennej, ufundował prepozyturę dla prepozyta i czterech kapłanów zakonnych z

---

¹ Schles. Regesten 1656. Oryginał w Archiwum Państwowym we Wrocławiu.

² Schles. Regesten 1667. Oryginał w Archiwum Wielkiego Przeoratu w Pradze.

³ Schles. Regesten 1656.

⁴ według Bergemanna.

⁵ Schles. Regesten 2060. Stillfried.

⁶ według Nentwiga.

⁷ Zamek w Proszówce (niedaleko Gryfowa Śląskiego). Przez blisko 400 lat (od 1419 r. do końca XVIII w.) zamek był gniazdem rodzowym potężnej dolnośląskiej rodziny Schaffgotschów.

Klasztoru Cystersów w Krzeszowie (Grüssau)⁸. Fundacja ta była wyrazem wdzięczności za narodziny jego najstarszego syna, Hansa (ur. ok. 1402). Miejsce tej ważnej fundacji jest o tyle dokładnie określone, że w miejscu wspomnianej w dokumencie lipy, powalanej rzekomo przez wichurę 22 października 1697 roku, hrabia Hans Anton Schaffgotsch wzniósł w 1724 roku „kolumnę Trójcy Świętej”, która zachowała się do dziś.

Gotsche II jeszcze w dniu fundacji szczerze uposażył nową placówkę zakonną. Bracia otrzymali część Cieplic, „folwark w obmurowanym dworze wraz z wszelkimi przynależnościami: budynkami, polami, łąkami i lasem, a także prawo do wolnego wypasu bydła i trzody”⁹. Ponadto mieszkańcy Herischdorf (Cieplic Dolnych) i Cieplic zostali zobowiązani do oddelegowania jednego mężczyzny z każdego domu na jeden dzień w roku do pomocy przy sianokosach na rzecz prepozytury. Dalej Gotsche podarował zakonowi młyn w Herischdorf, w którym obowiązek mielenia ziarna mieli mieszkańcy obu miejscowości, wraz z całym osprzętem oraz „Las Szpitalny” (*Spittelwald*, zwany też „Lasem Mnichów”), aczkolwiek bez przepływającej przez niego „Małej Kamiennej” (*Weniger Zacken*) i bez prawa do połowu w niej ryb oraz z zastrzeżeniem, że droga prowadząca przez las (w kierunku Świeradowa/Flinsberg) nie może zostać zamknięta.

Jako najważniejszy i najcenniejszy dar młoda prepozytura otrzymała „obmurowane źródło z tryskającą ciepłą wodą przed dworem, zwane „Ciepłym Źródłem” (*fons scaturizans aquam calidam nuncupatus in vulgari Warmborn*)¹⁰, a także prawo do wolnego połowu ryb w rzece Kamiennej na własne potrzeby w dni wstrzemięźliwości: środy, piątki, soboty oraz we wszystkie dni postne. Wreszcie [darował] jeszcze sto dwadzieścia marek groszy praskich liczby polskiej, a 20 czerwca 1403 roku na zamku Gryf (Greiffenstein) Schoff przekazał klasztorowi cieplickie prawo patronatu (*Jus patronatus*). W roku następnym, 1404, zwiędził swe wielkoduszne darowizny, przepisując wieś Voigtsdorf (Wojcieszycy) „wraz z prawem patronatu nad kościołem, urzędem sółtysa dziedzicznym czynszem, podatkiem gruntowym (Geschoß) oraz wszelkimi prawami, tak jak nabył je od Henryka von der Wiesen (von Wesin lub von der Wiese)”¹¹. Potwierdzenie tej darowizny nastąpiło 20 marca 1404 roku przez króla Wacława w Pradze. W zamian bracia przejęli duszpasterstwo oraz wszelkie obowiązki kościelne w obrębie prepozytury, a także zobowiązali się do odprawiania wieczystej Mszy świętej za fundatora ich klasztoru i jego (drugą) małżonkę, Annę von der Duba, baronównę z Berki.

---

⁸ Nentwig, s. 21.

⁹ Nentwig, s. 22.

¹⁰ Nentwig, s. 23.

¹¹ Bergemann s. 183; Wojcieszycy posiadały wówczas 229 domostw (wraz z pańskim folwarkiem i 30 gospodarzami, a także zagrodnikami i chałupnikami).

Fundacja została zatwierdzona przez Kościół 4 lipca 1403 roku przez papieża Innocentego VII; jej potwierdzenie (w zakresie objętym aktem fundacyjnym) nastąpiło 11 września (1403 r.) ze strony biskupa wrocławskiego Wacława oraz kapituły, przy czym dodano zastrzeżenie, iż obsada prepozytury pozostaje w gestii każdorazowego opata z Krzeszowa; 20 marca 1404 roku nadeszło sądowe zatwierdzenie (*Confirmatio judicialis*) od króla Wacława z Pragi.

Gdy już 15 września 1403 roku cieplicki proboszcz, Mikołaj Schrudan, złożył swój urząd na ręce kanonika wrocławskiego Mikołaja Pfluga i w obecności jego oraz kanonika wrocławskiego Mikołaja ze Speyer, proboszcza oławskiego Piotra z Kluczborka i magistra Jana z Namysłowa, adwokata konsystorza, rzekł się wszelkich swoich praw, wówczas położony został fundament pod wielowiekowy rozkwit prepozytury. 26 października 1410 roku opat i konwent macierzystego klasztoru w Krzeszowie uzgodnili z fundatorem, że prepozyturę obejmie przeor oraz sześciu ojców; obie strony potwierdziły to porozumienie raz jeszcze 31 października w obecności opatów z Henrykowa, Kamieńca Ząbkowickiego i Lubięża, dodając, iż wraz ze wzrostem dochodów może zostać zwiększona liczba mnichów.

Ostatnia darowizna została dokonana 26 października 1416 roku. Gotsche Schoff ufundował klasztorowi osiem mładrów stódu jęczmiennego, które przysługiwały mu corocznie z dwóch młynów: Kamiennego i Wolnego (*Zacken- und freien Mühle*) przed Jelenia Górą. Dalej, za czasów (pierwszego?) cieplickiego prepozyta Jerzego Stange, Heinz i Nickel Hoffmannowie rzekli się 27 maja 1418 roku swoich roszczeń do sądownictwa dziedzicznego w Wojcieszycach.

Ojcom z cieplickiej prepozytury musiało podlegać również szkolnictwo, gdyż w roku 1431 – tym samym, w którym (drugi?) przeor, o. Michael, został wybrany na prałata w Krzeszowie i odwołany z urzędu – przybył z Krzeszowa do Cieplic ojciec Franciszek Walter jako nauczyciel i kantor.

Dwa lata później burgrabia zamku Chojnik, von Niebelschütz, za zgodą swego pana, Hansa von Schaffgotscha, założył w pobliżu folwarku staw zwany „Stawem Kobiecy” (*Fraunteich*), który po śmierci budowniczego przypadł prepozyturze.

Dochody braci pomnażały się, nie w ostatniej mierze dzięki mądrym wykorzystaniu łązienek oraz targów (*Passackmarckt*), których początków należy szukać w tym właśnie czasie.

W 1452 roku prepozytura odkupiła od Hansa von Nimptscha karczmę w Cieplicach Dolnych wraz ze wszystkimi przynależnymi do niej prawami.

W 1456 roku po raz pierwszy dzwony w Cieplicach wezwały wiernych na modlitwę południową i wieczorną.

W roku 1460 kościołowi w Cieplicach udzielono odpustu w wymiarze 40 dni pod zwykłymi warunkami; list odpustowy zamieszczono w aneksie pod numerem 3.

W latach 1496 i 1497 prepozytura mogła odnotować dwie nowe, cenne darowizny: w 1496 roku Hans von Nimptsch przekazał jej swój spadek w postaci dziewięciu prętów

ziemi w Cieplicach, a 16 listopada 1497 roku Ernst von Schaffgotsch ufundował jako wieczystą fundację czynsz w ziarnie, wykupiony od Georga Zedlitza z dóbr i wsi **Komarno** (Kammerswaldau), zaś Ulrich von Schaffgotsch – przystępujący mu corocznie podatek gruntowy (*Landgeschoß*) z Wojcieszyc.

Prawdopodobnie za rządów przeora Benedykta Bartscha, wzmiankowanego do 1546 roku, wzniesiono jako dom gościnny „Murowany Dom”, późniejszy „Długi Dom”, który otrzymał kryte przejście do łązienek (1537).

Jednakże prepozytura nie oszczędziła nieszczęścia.

W Niedzielę Przewodnią 1547 roku kościół i klasztor całkowicie spłonęły. Bracia odbudowali oba obiekty jeszcze w tym samym roku, lecz szkody musiały być znaczne, skoro opat krzeszowski Krzysztof w 1571 roku zmuszony był zastawić na dwanaście lat należące do opactwa grunty Hansowi Gotsche z zamku Gryfu na **Krepelhof**¹² (pobliskim dworze w Jeleniej Górze). Jednak już w 1576 roku dzielnemu i powszechnie szanowanemu opatowi krzeszowskiemu Kasprowi II Ebertowi (do tegoż roku przeorowi w Cieplicach) udało się nie tylko wykupić posiadłości klasztorne, ale i dokupić kilka wsi. Po ponownym pożarze 9 listopada 1582 roku, kościół i klasztor odnowiono do następnego roku, a prawdopodobnie ze środków uzyskanych z kolejnego zastawu prepozytura w 1583 roku, wzniesiono (w latach 1585–87) stojącą do dziś masywną budowlę.

Pierwszą kryptę grobową stary kościół otrzymał w roku 1601 poprzez urządzenie rodowej krypty **Schaffgotschów** tuż pod ołtarzem głównym (powiększonej w 1666 r.). Za przeora Bartholomäusa Kromerusa (1653–89) liczba ojców i braci wzrosła z siedmiu do dwunastu, jako że w tym czasie prepozytura przejęła administrację kościołów w **Sobieszowie i Podgórzynie**.

Przebudowy klasztoru miały miejsce w latach 1679–84, w szczególności we wschodnim skrzydle; z tego okresu pochodzą oba barokowe portale na dziedzińcu klasztornym.

Pożar, który w roku 1691 przyniósł klasztorowi ciężkie straty, stał się dla przeora z **Cieplic**, Henricusa Reckego (1689–93), impulsem do nowych, zakrojonych na szeroką skalę prac budowlanych, prowadzonych przy aktywnym wsparciu najstynniejszego opata **Krzeszowa**, rozmitowanego w sztuce Bernharda Rosy.

Największą katastrofę pożaru kościół przeżył 6 września 1711 roku. Tego dnia stara budowla spłonęła całkowicie, przy czym zniszczeniu uległ także pomnik nagrobny fundatora.¹³

Wielkim kosztem macierzystego klasztoru w **Krzeszowie** oraz panującego hrabiego Hansa Antona **Schaffgotscha**, w latach 1712–14 dokonano budowy nowego kościoła, który 14 listopada 1714 roku został prowizorycznie poświęcony przez opata, a 14 września 1736 roku uroczystie konsekrowany przez wrocławskiego biskupa

---

¹² **Krepelhof to Grodztwo:** Historyczna nazwa *Krepelhof* odnosi się do dóbr rodowych Schaffgotschów położonych w dzisiejszej Jeleniej Górze (ulica Zamkowa). Choć istniał tam zamek (później pałac), użycie nazwy "Zamek Grodztwo" jest bardzo trafne.

¹³ *Rysunek piórkiem u Nentwiga, Gotsche Schoff.*

pomocniczego Eliasa von Sommerfeldta, który gościł w **Cieplicach** już wcześniej, 30 września 1718 roku.

Po zmarłym w 1726 (?) roku, powszechnie szanowanym przeorze Ambrosiusie Scholzu (inni wymieniają na lata 1708–16? Anselma von Kottwita), [funkcję tę objął] Innocenz Fritsch¹⁴, późniejszy budowniczy nowej świątyni klasztornej w **Krzeszowie** mianowany w 1726 roku przeorem cieplickiej prepozytury. Gdy na mocy najwyższego rozporządzenia z dnia 31 grudnia 1757 roku¹⁵ zniesiono dziesięcinę parafialną oraz opłaty stuły (iura stolae) pobierane od ewangelików, liczba duchownych sprawujących urząd w prepozyturze została zmniejszona do pięciu.

Rok 1795 przyniósł Cieplicom wyjątkowe widowisko, jakim był pogrzeb biskupi¹⁶. Wbrew powszechnemu zwyczajowi, według którego biskupi wrocławscy byli chowani w swojej katedrze lub w Neisse (Nysa), dnia 10 stycznia odprowadzono księcia biskupa Philippa Gottharda Schaffgotscha na wieczny spoczynek do jego krypty rodzinnej.

Za przeoratu Josepha Beschornera lub jego następcy, Zachariasa Weißa, w roku 1801 odnowiono katolicką szkołę parafialną (wzniesioną w 1724 r.).

Jednym z ostatnich radosnych dni dla prepozytury były uroczyste obchody czterechsetlecia jej istnienia, które świętowano w dniach od 4 do 7 września 1803 roku. Chociaż właściwym dniem założenia klasztoru był 16 czerwca, ze względu na liczną obecność gości uzdrowiskowych, wybrano ten późniejszy termin. Na uroczystość przybyli: wrocławski biskup pomocniczy von Schimonsky wraz z ceremoniarzem Bernhardem Hainke – obaj mieszkali w zamku jako goście hrabiego Johanna Nepomuka – oraz Ildephons Reuschel, ówczesny prałat Grüssau (**Krzeszów**) wraz z czterema innymi ojcami z macierzystego klasztoru i duchowieństwem z okolicy. W drugim dniu jubileuszu prepozytura ugościła 71 ubogich.

Na miejsce przeora Zachariasa Weißa, przeniesionego 13 listopada 1807 roku do **Wierzbna (koło Świdnicy) (Würben)**, przybył Ludwig Hermann, który pozostał w **Cieplicach** tylko do 1808 roku.

Jego następcą, a zarazem ostatnim przeorem prepozytury, został Laurentius Klenner (ur. 1760, zm. 1832).

Ogłoszony 30 października 1810 roku edykt królewski o zniesieniu wszystkich klasztorów i fundacji w Prusach znalazł zastosowanie wobec cieplickiej prepozytury w dniu 24 listopada.

---

¹⁴ Postać **Innocenza Fritscha** jest kluczowa dla całego regionu. To on, jako opat **Grüssau (Krzeszowa)**, był pomysłodawcą i realizatorem budowy tamtejszej monumentalnej barokowej bazyliki, która dziś znajduje się na liście Pomników Historii. Fakt, że wcześniej pełnił funkcję przeora w **Warmbrunn**, podkreśla ścisłą więź między tymi dwoma ośrodkami.

¹⁵ Zob. Zeitschr. f. Kirchenrecht 7, 382 i n.

¹⁶ Zob. Aneks: Pogrzeb biskupi, oprac. M. Kropp.

W dniu kasaty w klasztorze znajdowało się już tylko pięciu ojców: przeor Laurentius Klenner, ojcowie Bernardus Beyer i Romanus Rother – administratorzy w **Cieplicach**, o. Philippus Wache – administrator w **Sobieszowie koło Chojnika** i **Podgórzynie** oraz o. Alexius Woll – administrator w **Wojcieszycach**.

Laurentius Klenner został proboszczem w **Cieplicach**, a ojcowie Bernardus Beyer i Romanus Rother odpowiednio pierwszym i drugim kapłanem (wikariuszem).

W roku 1812 klasztor, wraz z całym pozostającym jeszcze majątkiem ziemskim, przeszedł w ręce hrabiego Leopolda Gottharda **Schaffgotscha**, który wykupił go za kwotę 61 952 talarów oraz jego spadkobierców.

Fundacja Gotsche Schoffa istniała przez 407 lat, 5 miesięcy i 9 dni.

Zwiedzanie kościoła

Przechodząc pod wolnostojącą dzwonnica, wzniesioną w latach **1709–1710** za przeora Ambrosiusa Scholza przez hrabiowskiego budowniczego Eliasa Scholza z **Bunzlau** (Bolesławiec)¹⁷, wkraczamy na plac przed kościołem.

Po lewej stronie, pod zadaszeniem chroniącym przed opadami, w murze okalającym plac kościelny, umieszczono w 1849 roku trzynaście płyt nagrobnych z **Seiffersdorf (Radomierz)**. Przedstawiają one członków rodziny **Schaffgotsch** z lat 1579–1624.

Przed nami znajduje się wejście do ogrodu parafialnego. Wzniesiony w 1781 roku portal zdobi pięć rzeźb, stanowiących kamienne uwielbienie Najświętszego Sakramentu.

W obramowaniu główek puttów, portal ukazuje w części centralnej monstrancję oraz słowa Chrystusa: „*Ego sum panis vitae*” (Ja jestem chlebem życia). Biegnąca powyżej wstęga z inskrypcją zawiera strofę: „*Ecce panis angelorum, factus cibus viatorum, vere panis filiorum*” (Oto chleb aniołów, stał się pokarmem wędrowców, prawdziwym chlebem synów) z hymnu „*Lauda Sion*” św. Tomasza z Akwinu¹⁸.

Obok widzimy postać św. Bernarda, który niosąc narzędzia męki Pańskiej, składa u swych stóp mitrę i pastorał, upadając w żywym geście adoracji. Poniżej znajduje się trzymana przez putty tablica z tekstem z oficjum uroczystości Bożego Ciała:

*„O sacrum convivium,
in quo Christus sumitur!
Recolitur memoria passionis.*

---

¹⁷ Umowę z budowniczym zawarto 26.08.1709, 25.09.1710 osadzono gałkę na szczycie, a 4.10.1710 wciągnięto dzwony, z których duży ważył 25 cetnarów, średni 15, a mały 3 cetnary

¹⁸ Urodzony 1225, zmarł 1274; święto: 7 marca. 16) Urodzony 1091, zmarł 1153; święto: 20 sierpnia.

*ejus! Mens impletur
gratia et futurae gloriae
nobis pignus datur!””*

(O święta uczto,
na której przyjmuje się Chrystusa!
Odnawia się pamięć Jego męki.
Jego męki! Dusza napetnia
się łaską i otrzymuje zadatek
przyszłej chwały!)

Po prawej stronie Sakramentu klęczy św. Julianna z **Lüttich**¹⁹, z dłońmi wzniesionymi w geście adoracji, pogrążona w świętej ekstazie. To właśnie z jej wizji wyrosła uroczystość Bożego Ciała. Obok niej widnieją słowa, również zaczerpnięte z oficjum tegoż święta:

„Memoriam fecit
mirabilium suorum, misericors
et miserator Dominus.
Escam dedit
timentibus sibi. Pax.”

*(Pamiętkę uczynił cudów swoich,
Pan miłosierny i litościwy.
Dał pokarm
bojącym się Go.
Pokój.)*

Twórca tej pięknej i pełnej ekspresji rzeźby, która – choć przynależy do baroku – pobrzmiewa już formami rokokowymi, nie jest znany. Ponieważ jednak rzeźby te są darem opactwa w **Krzeszowie**, należy upatrywać ich autora w jednym z działających tam artystów-zakonników.

Zwracając się ku samemu kościołowi od razu dostrzegamy portal główny z jego bogatym obramowaniem z piaskowca, które przypisuje się temu samemu artyście, co portal ogrodu parafialnego.

Wykonanie portalu zostało uzgodnione w roku 1779 pomiędzy przeorem cieplickiej prepozytury Maurusem Frömrichem a opatem Petruszem II Keylichem, ówczesnym prałatem z **Krzeszowa**. Przy realizacji tego przedsięwzięcia skorzystano również ze wsparcia hrabiego Carla Gottharda **Schaffgotscha**²⁰.

---

¹⁹ *Ur. 1193, zm. 1258; święto: 5 kwietnia.*

²⁰ *Nentwig s. 27.*

Zwieńczenie portalu ukazuje w medalionie Matkę Bożą z Dzieciątkiem Jezus; po lewej stronie znajduje się adorujący anioł, podczas gdy anioł po stronie prawej – poprzez mimikę i gestykulację – kieruje wzrok przybyłego widza ku Dzieciątku i Jego Matce.

Architektura i historia budowy.

Wchodzimy do wnętrza kościoła. Po tym, jak 6 września 1711 roku stara świątynia klasztorna całkowicie spłonęła, 24 kwietnia 1712 roku położono kamień węgielny pod nową budowlę. Kosztami budowy podzielili się opat Dominikus Geyer z Krzeszowa oraz hrabia Hans Anton Schaffgotsch. Na budowniczego, po długich negocjacjach między zainteresowanymi stronami, powołano jeleniogórskiego mistrza Caspara Jentscha²¹. Jeden z jego synów z pierwszego małżeństwa, z Anną Reginą Rudolphi, przebywał w Krzeszowie jako ojciec Michael, natomiast drugi syn, Joseph Anton, został budowniczym przy „książęcym opactwie w Krzeszowie”²².

Sam kościół jest skromną, prostokątną budowlą o formie bazyliki, charakterystycznej dla śląskich kościołów cysterskich. Jego wymiary wynoszą 39,6 m długości i 17,9 m szerokości, a wysokość sklepienia sięga 17 m. Wewnątrz, w odległości 2,5 m od ścian, ustawiono 7 par filarów, które tworzą 5 nisz ołtarzowych i taką samą liczbę empor. Po stronie zachodniej (naprzeciw ołtarza głównego), między pierwszym a drugim przęsłem, znajduje się zakrystia z umieszczonym nad nią chórem organowym. Nisze ołtarzowe oddzielone są od nawy głównej szerokimi półkolistymi łukami.

Ołtarz Główny

Zwracamy się teraz ku wspinałemu ołtarzowi głównemu, który wypełnia całą ścianę wschodnią. Jego cztery ustawione skośnie pilastry podtrzymują baldachim (przypominający ten z wrocławskiego kościoła św. Doroty), na którego szczycie, w wieńcu chmur i promieni, unoszą się anioły wielbiące Trójkę Świętą. Pomędzy pilastrami stoją: (po stronie Ewangelii) **św. Piotr** ze swoimi atrybutami – księgą i kluczami oraz **Jan Chrzciciel** z chorągwią z krzyżem; po stronie Epistoły **Jan Ewangelista** z kielichem oraz **św. Paweł** z mieczem i księgą. Ołtarz dopełniają po bokach dwie smukłe konstrukcje narożne po prawej i lewej stronie, na których stoją: po lewej apostoł **Andrzej** z krzyżem (zwanym krzyżem św. Andrzeja), a po prawej **Juda Tadeusz** z medalionem z wizerunkiem Zbawiciela oraz maczugą – narzędziem swojej męczeńskiej śmierci. Cokoły figur zdobi, w otoczeniu aniołów, herb rodu Schaffgotschów.

Powstanie dzieła można datować na około 1716 rok, choć twórca (lub, według Grundmanna, twórcy) nie jest już możliwy do ustalenia. Polichromię i złocenia (*Staffierung*) wykonał w 1732 roku monachijski warsztat Johanna Philippa Bornschlegela, co kosztowało 2225 guldenów. Obraz ołtarzowy przedstawia Maryję, Matkę Pana, jako Królową Wszystkich Świętych i opiekunkę zakonników; autorstwo przypisuje się **Michaelowi Willmannowi**.

---

²¹ ur. 1663, zm. 5 maja 1740 w Jeleniej Górze.

²² według Grundmanna.

Od strony Epistoły ołtarza głównego (po prawej) rozpoczynamy nasz obchód wokół kościoła, oglądając **ołtarz św. Judy Tadeusza**, utrzymany w żywych formach rokoka. Został on ufundowany w 1782 roku przez hrabiego Johanna Nepomuka Schaffgotscha i wykonany przez rzeźbiarza Heinricha Wagnera z Jeleniej Góry. W bogato złoconej ramie widnieje obraz czczonego świętego, który zwykle określany jest jako siostrzeniec św. Józefa, żywiciela Pańskiego, przez co pozostaje w szczególnie bliskim pokrewieństwie z samym Jezusem Chrystusem. Autorem obrazu jest wrocławianin Johann Kynast, który dostarczył go w 1784 roku. Na lewo od głównego obrazu widnieje św. założyciel zakonu **Franciszek z Paoli**²³ w stroju swojego zgromadzenia, który w czasach schizmy zachodniej swoimi potężnymi kazaniami pokutnymi w Hiszpanii, Francji i Szwajcarii przywiódł tysiące ludzi z powrotem do jedności Kościoła. Cały ołtarz zdobią bogate złocenia wykonane w 1784 roku przez lubawskiego mistrza polichromii (*Staffierer*) Neumanna.

W kolejnej niszy ołtarzowej znajduje się **ołtarz św. Anny Samotrzeciej**, matki Maryi²⁴, ufundowany w 1717 roku przez hrabiego Hansa Antona. Podczas gdy snycerz ołtarza pozostaje nieznanym, złocenia ponownie wykonał Johann Philipp Borschlegel. Poniżej herbu fundatora umieszczono obraz główny: św. Matka Anna z Maryją i Dzieciątkiem Jezus – dzieło legnickiego malarza Jeremiasza Knechtela. Na samym szczycie, nad obrazem głównym i herbem, znajduje się owalny wizerunek pędzla nieznanego mistrza, przedstawiający św. Franciszka z Paoli jako pielgrzyma.

Ołtarz jest wyjątkowo bogato ozdobiony figurami. Po lewej u góry stoi **Aaron** w szatach arcykapłańskich z kwitnącą laską w dłoniach, obok niego święty całego świata **Antoni z Padwy**²⁵, w typowym przedstawieniu z Dzieciątkiem Jezus na ręku, a na końcu nieznanymi z imienia biskup, którego – z powodu braku atrybutów – nie można zidentyfikować. Po prawej u góry klęczy **św. Franciszka Rzymianka**²⁶ trzymająca w dłoni księgę; za nią kroczy (nieokreślony) święty kapłan w birecie i z książką, a jako trzeci – święty franciszkanin, którego również nie da się dokładnie zidentyfikować.

Pomiędzy czterema kolumnami okalającymi nastawę ołtarzową, umieszczono cztery figury alegoryczne przedstawiające „Tęsknotę za śmiercią dla Chrystusa”. Antependium ukazuje w ażurowym, precyzyjnym reliefie ucieczkę do Egiptu. Cały ołtarz jest bardzo barwny i sprawia nieco niespokojne wrażenie, mimo starannego opracowania figur, spośród których postać biskupa jest prawdopodobnie najbardziej udana.

Stoimy przed amboną, będącą prawdopodobnie dziełem twórcy ołtarza głównego. Czas jej powstania datuje się również na około 1716 rok i, podobnie jak ołtarz główny, stanowi ona dar opata krzeszowskiego Dominikusa Geyera. Dzieło to, utrzymane w czystych

---

²³ ur. 1416, zm. 1507; święto 2 kwietnia.

²⁴ święto 26 lipca.

²⁵ święto 13 czerwca.

²⁶ Św. Franciszka Rzymianka, Franciszka z Rzymu (ur. 1384 w Parione k. Rzymu, zm. 9 marca 1440 w Rzymie) – włoska mistyczka, święta Kościoła katolickiego.

formach barokowych, jest w całości gloryfikacją **św. Jana Chrzciciela**, patrona kościoła prepozytury w Cieplicach.

Pomiędzy czterema reliefami na korpusie ambony i balustradzie schodów przedstawiono: chrzest Chrystusa w Jordanie, św. Jana jako zwiastuna nadchodzącego Zbawienia, ścięcie Chrzciciela oraz Jana i Chrystusa z barankiem i kulą ziemską. Całości dopełniają pełnoplastyczne figury **Mojżesza** z tablicami praw przykazania oraz **Elżbiety**, matki Jana, w której domu Maryja wyśpiewała radosne *Magnificat*. Na baldachimie (daszku akustycznym) chór puttów i aniołów unosi się wokół postaci Chrzciciela.

Kolejny ołtarz poświęcony jest **Czternastu Świętym Wspomożycielom**²⁷ i jest prawdopodobnie najstarszym z ołtarzy bocznych (ok. 1716 r.)²⁸. Z pewnością jest to dzieło szkoły krzeszowskiej autorstwa nieznanego mistrza. Dobrze skomponowany obraz główny przedstawia świętych Wspomożycieli swobodnie zgrupowanych wokół **św. Krzysztofa**²⁹. Całość ujęta jest w bogato rzeźbioną i niemal nazbyt mocno pozłoconą ramę o motywach liściastych i taśmowych.

Z dawnych czterech figur (dwie z nich, **św. Bernard** oraz inny, niemożliwy do zidentyfikowania święty, znajdują się obecnie na plebanii) lewa przedstawia **św. Marię Magdalenę**³⁰. Jest ona jedną z niewiast, które w poranek wielkanocny udały się do grobu Pana z wonnościami potrzebnymi do namaszczenia ciała; atrybutem ukazanej tu postaci jest puszka na olejek. Prawa rzeźba przedstawia **św. Apolonię z Aleksandrii**³¹ z zębem, nawiązującym do jej męczeństwa oraz z księgą. Na mense ołtarzowej znajduje się owalny obraz szczególnie czczonego przez Schaffgotschów **św. Jana Nepomucena**³³. Został on namalowany przez nieznanego artystę i ufundowany w 1767 roku przez hrabiego Carla Gottharda Schaffgotscha.

Mijając główne wejście, dochodzimy do ostatniego ołtarza po stronie Epistoły, poświęconego **św. Czesławowi**³², którego fundatorem był ponownie hrabia Johann Nepomuk Schaffgotsch. W 1789 roku fundator zamówił ten ołtarz, który został wykonany w 1793 roku przez krzeszowskiego rzeźbiarza Marianusa Lachela. Obraz główny przedstawia świętego dominikanina i przeora w Wrocławiu, apostoła Śląska, trwającego bez trwogi pośród Tatarów oblegających Wrocław w 1242 roku (autor obrazu nieznan). Spokojna nastawa ołtarzowa posiada dekorację rzeźbiarską na konsolowych występach: po lewej stronie widnieje **św. Leopold**, margrabia Austrii³³, w rycerskim

---

²⁷ Wybór tych konkretnych świętych w kościołach cysterskich (jak ten w Cieplicach) był bardzo popularny, ponieważ wierzono, że ich wstawiennictwo jest szczególnie skuteczne w konkretnych chorobach i trudnych sytuacjach życiowych.

²⁸ Według Grundmanna.

²⁹ Święto: 25 lipca.

³⁰ Święto: 22 lipca.

³¹ zm. 248/9; święto: 9 lutego.

³² ur. pod koniec XII w., zm. 1242; święto: 16 lipca.

³³ ur. 1073, zm. 1136; święto: 15 listopada

stroju z chorągwią herbową w dłoni, a po prawej **św. Andrzej Avellino**³⁴, kapłan z zakonu teatynów i dawny notariusz.

Obie figury dostarczył Benedikt Herden z Krzeszowa, zgodnie z umową zawartą między nim a fundatorem z dnia 11 lutego 1802 roku. W owalnej ramie nad obrazem ołtarzowym wisi niewielki wizerunek **św. kardynała Karola Boromeusza**³⁵, namalowany w 1801 roku przez cieplickiego artystę Petza³⁶. Na mense znajduje się głowa Chrystusa, prawdopodobnie „Prawdziwe Oblicze” (*Veraicon*), niewiadomego pochodzenia. Spośród mniejszych, zazwyczaj mało zauważanych obrazów, ten jest jednym z najpiękniejszych, a przy dłuższym oglądaniu zdaje się nabierać tajemniczego życia.

Mijając drzwi do zakrystii oraz dwa późniejsze, mało znaczące pod względem historii sztuki konfesjonały, stajemy przed ołtarzem poświęconym **Trójcy Świętej**. Pierwotnie miał on zostać dostarczony, wraz z ołtarzem św. Czesława, przez Marianusa Lachela (1792), lecz plan ten nie doszedł do skutku. Benedikt Herden, uczeń Dorasila, przejął to zlecenie i w 1802 roku wznosił ołtarz w takich samych formach i oprawie, jak znajdujący się naprzeciwko ołtarz św. Czesława. Autor samego w sobie mało znaczącego obrazu głównego Trójcy Świętej, jak również znajdującego się nad nim owalnego wizerunku Maryi, pozostaje nieznanym. Jeśli chodzi o dekorację rzeźbiarską, ołtarz przedstawia po lewej **św. Karola Boromeusza** w stroju kardynalskim, a po prawej **św. Teklę**³⁷, pierwszą męczennicę i uczennicę św. Pawła Apostoła, z palmą męczeńską w dłoni oraz wężem i lwem u stóp, co symbolizuje sceny z jej męczeństwa. Na mense spoczywa poruszająca Pieta malowana nasyconymi barwami.

Idziemy teraz z powrotem stroną Ewangelii (strona północna) w kierunku ołtarza głównego i dochodzimy do kolejnego ołtarza, poświęconego patronce kraju, **św. Jadwidze**³⁸, który jest być może najciekawszym dziełem ołtarzowym pod względem historii sztuki i kultury. Jego fundatorką była hrabina Althan, z domu Schaffgotsch³⁹, która mieszkała w swojej wdowiej siedzibie w Siedlęcinie (*Boberröhrsdorf*). Szyncerzem był nieznanym szereg mistrz Johann Joseph Friedrich z Lubomierza (*Liebenthal*), który zgodnie z umową sporządzoną 13 sierpnia 1721 roku, podjął się budowy ołtarza „ad divam Hedwigem” za sumę 130 talarów⁴⁰.

Obraz główny, namalowany przez nieznanego mistrza, przedstawia św. Jadwigę przed krzyżem, z którego Zbawiciel skłania się ku adorującej Go świętej. Jest to piękna i spokojna w formie praca, która harmonijnie dopełnia wyjątkowo stonowaną strukturę ołtarza. Bardzo dynamiczne są natomiast obie figury boczne. Prawa przedstawia **św.**

---

³⁴ ur. 1521, zm. 1608; święto: 10 listopada.

³⁵ ur. 1538, zm. 1584; święto: 4 listopada.

³⁶ ur. 1740 w Bambergu; w 1778 roku z inicjatywy hrabiego Leopolda Schaffgotscha przeniósł się do Cieplic, zm. 28 sierpnia 1831 (według Grundmanna).

³⁷ święto: 23 września; (zob. Holzner, *Paulus*, Herder, Freiburg).

³⁸ ur. ok. 1174, zm. 1243. Święto: 17 października.

³⁹ 1660–1737.

⁴⁰ Archiwum hrabiowskie w Sobieszowie (*Hermsdorf*).

dziewicę i męczennicę Juliannę z Nikomedii⁴¹, trzymającą na łańcuchu diabła pod postacią smoka z psią głową; prawa ręka uniesiona nad głową prawdopodobnie trzymała palmę (lub krzyż?).

Lewa figura to **św. Ekspedyt**⁴², święty męczennik budzący wiele kontrowersji z powodów hagiograficznych. Wbrew wątpliwej legendzie, przedstawiony jest w stroju rzymskiego legionisty, depczący kruka krzyczącego „cras, cras” (łac. „jutro, jutro”). Interpretacja ta pozostaje niepewna. Ta niezwykle ekspresyjna figura o silnych cechach rokokowych jest dziełem mistrza. Święty trzyma głowę, przypominającą postać Antinousa, lekko przechyloną na bok, spoglądając w górę na krzyż, a lewą ręką wskazuje na miecz – narzędzie swojej męczeńskiej śmierci – który trzyma w prawej dłoni.

BMK

BIBLIOTEKA MUZEUM
KARKONOSKIEGO

---

⁴¹ zm. 304; święto: 16 lutego.

⁴² męczennik z Melitene w Armenii (?); święto: 19 kwietnia.

Rys. 1. Barokowa ambona, po prawej ołtarz 14 Świętych Wspomożycieli.

Warto zwrócić uwagę na przewiązany tłumok podróżny za jego plecami – atrybut, który jest powszechnie nieznanym. Wskazuje on, że święty ten, w XVII i XVIII wieku często wzywany w „pilnych i trudnych” sprawach, czczony był prawdopodobnie także jako patron dobrej i szczęśliwej podróży, co odpowiada dzisiejszej roli św. Krzysztofa. Antependium ołtarza zawiera tablicę pamiątkową ku czci poległych w I wojnie

światowej, wyrzeźbioną w Cieplickiej Szkole Snycerskiej. Na stole ołtarzowym znajduje się obraz nieznanego malarza przedstawiający Matkę Bożą Dobrej Rady, ufundowany pierwotnie (1730 r.) przez hrabiego Hansa Antona Schaffgotscha dla ołtarza św. Czesława⁴³.

Idziemy dalej do ołtarza Maria-Hilf (Matki Bożej Wspomożycielki), którego fundatorem był ponownie hrabia Hans Anton Schaffgotsch. W 1717 roku podarował on kościołowi dwa ołtarze: wspomniany oraz znajdujący się naprzeciwko ołtarz św. Anny Samotrzeciej. Oba obrazy – na ołtarzu Maria-Hilf jest to Madonna z Dzieciątkiem – zostały zamówione u legnickiego malarza **Jeremiasza Knechtela**, zgodnie z listem hrabiego z 26 kwietnia 1717 roku skierowanym do przeora cieplickiej prepozytury, o. Innocentego Fritscha. Knechtel pracował wcześniej dla Akademii Rycerskiej w Legnicy oraz kościoła jezuitów w Świdnicy.

Snycerz ołtarza nie jest już możliwy do ustalenia; polichromię i złocenia, dziś odnowione, wykonał ponownie monachijczyk **Johann Philipp Borschlegel**. Nad obrazem ołtarzowym znajduje się małe znaczące przedstawienie biskupa z mieczami i palmą, być może św. Fryderyka lub Walentego⁴⁴. Po prawej i lewej stronie umieszczono po dwie figury: Jana Chrzciciela z krzyżem i barankiem, Jana Nepomucena jako benedyktyna z krzyżem, a także św. Floriana⁴⁵, patrona chroniącego przed pożarem, w typowym przedstawieniu oraz Jana Ewangelistę z kielichem. Dwie dolne figury symbolizują władzę świecką i duchowną poprzez królewskie i kaptańskie szaty. Antependium przedstawia w ażurowym reliefie scenę Zwiastowania.

Ostatni z ołtarzy bocznych poświęcony jest **św. Walpurgii**⁴⁶, wystanniczce św. Bonifacego i towarzyszce św. Lioby⁴⁷. Nastawa ołtarzowa we wszystkich szczegółach odpowiada korelującemu z nią ołtarzowi św. Judy Tadeusza i, podobnie jak on, została ufundowana w 1782 roku przez hrabiego Johanna Nepomuka Schaffgotscha. Oba dzieła to czystej formy prace rokokowe. Snycerzem był ponownie **Heinrich Wagner** z Jeleniej Góry. Po lewej stronie od obrazu głównego św. Walpurgii, namalowanego nieco nieporadnie w 1784 roku przez **Antona Petza**, widnieje **św. Franciszka Rzymianka**, po prawej zaś święty eremita augustiański **Mikołaj z Tolentino**⁴⁸ ze swoim typowym atrybutem – gwiazdą na piersi. Złocenia wykonał w 1784 roku lubawski mistrz polichromii Neumann.

Nad niszą ołtarzową św. Walpurgii znajduje się zbudowane w 1854 roku **oratorium rodziny hrabiowskiej**.

---

⁴³ Akmann, Chronik von Warmbrunn.

⁴⁴ zm. ok. 269; święto: 14 lutego.

⁴⁵ zm. 304; święto: 4 maja.

⁴⁶ zm. 779; święto: 25 lutego.

⁴⁷ zm. ok. 782; święto: 28 września.

⁴⁸ ur. ok. 1246, zm. 1306; święto: 10 września.

Zakończyliśmy nasz obchód i stoimy ponownie przed ołtarzem głównym. U naszych stóp spoczywa wykuta w 1772 roku z marmuru z Przeworna płyta zamykająca **kryptę rodziny Schaffgotschów**. Widnieje na niej napis wykonany z mosiężnych liter:

Niniejszą płytę grobową Jego Eksceleńcja Pan Hrabia von Schaffgotsch, Najwyższy Ochmistrz Królestwa Czech, polecił sporządzić dla krypty rodzinnej

Roku Pańskiego

1772

i aż do początku lat siedemdziesiątych ubiegłego stulecia stanowiła jedyne wejście do krypty.

Zwracamy się teraz ku organom. Są one dziełem budowniczego instrumentów **Herbsta z Piechowic** (*Petersdorf*) i zostały dostarczone w 1765 roku. Szymer wykonujący piękną obudowę (prospekt) pozostaje nieznanymi. Cykl obrazów ze scenami z życia św. Jadwigi, który dawniej wisiał na chórze organowym, zdobi dziś klatkę schodową plebanii.

Chrzcielnica, którą hrabia **Johann Nepomuk Schaffgotsch** – wielki dobroczyńca prepozytury – podarował kościołowi w 1791 roku, jest dziełem **Heinricha Gehla** według projektu nieznanego artysty. Naczynie na wodę oraz misę chrzcielną z wysokiej jakości angielskiej cyny dostarczył, 15 września 1792 roku, jeleniogórski ludwisarz **Johann Gottfried Eulfeldt**. Jako twórcę polichromii (*Staffierer*) wymienia się **Carla Steinhaufa** z Legnicy. Grupa figuralna na pokrywie, przedstawiająca Jana chrzczonego Chrystusa, jest późniejszym, bezwartościowym uzupełnieniem, którego lepiej byłoby uniknąć.

Również obrazy olejne zdobiące kościół są w całości darami rodziny Schaffgotschów. Na filarach, na wysokości empor, znajduje się **dwanaście wizerunków Apostołów**, które ugruntowana tradycja przypisuje mistrzowskiej ręce **Willmanna**.

Poniżej wisi siedem większych obrazów, które rozmiłowany w sztuce hrabia Leopold Gotthard Schaffgotsch zamówił u dobrze mu znanego i wysoko cenionego malarza **Carla Hermanna**⁴⁹, jednego z Nazareńczyków. Obrazy te, patrząc od ołtarza głównego po stronie Ewangelii, przedstawiają: Jana Chrzciciela, św. Bernarda oraz św. Franciszka z Asyżu, przedstawienie szczególnie piękne i przyciągające wzrok dzięki pełnej spokoju godności postaci; po stronie Epistoły zaś: **św. Jadwigę**, **św. Barbarę**⁵⁰, **św. Anioła Stróża**⁵³) oraz **Marię Magdalene**. Na chórze organowym znajdują się trzy duże obrazy autorstwa ucznia **Willmanna - Hoffmanna**, z 1736 roku, które od czasu ostatniej renowacji na początku ubiegłego stulecia ponownie mocno ściemniały: w środku „Zdjęcie z krzyża”, po prawej i lewej stronie „Chrystus niosący krzyż” oraz „Chrystus w Ogrójcu umacniany przez anioła”.

---

⁴⁹ ur. 1791 w Opolu, studiował w Pradze i Dreźnie, w latach 1817–19 przebywał w Italii; od 1820 w Opolu, od 1826 nauczyciel rysunku we Wrocławiu; zm. 1845.

⁵⁰ męczennica z III wieku; święto: 4 grudnia.

Rys. 2. Hoffmann. Zdjęcie z krzyża (1736).

Opuszczamy kościół przez główną bramę i kierujemy się w lewo, ku fasadzie wschodniej. Mniej więcej w połowie wysokości ściany, w dwóch niszach, stoją figury **św.**

Gotharda⁵¹ i **św. Placydy**⁵², których twórcą jest prawdopodobnie, niewymieniony z nazwiska krzeszowski mistrz, autor portalu ogrodu plebanii i portalu kościelnego. Pomiędzy obiema figurami znajdował się niegdyś zapewne zegar słoneczny; nad pustym obecnie wgłębieniem widnieje „Oko Opatrzności”.

Po prawej stronie, w ścianę „Długiego Domu”, wmurowana jest płyta nagrobna zmarłej w 1859 roku w Cieplicach żony poety E. T. A. Hoffmanna – **Michaliny Hoffmann**.

Przez żeliwną bramę, znajdującą się między „Długim Domem” a murem ograniczającym plac kościelny od północy, przechodzimy na dawny dziedziniec klasztorny. Po lewej stronie przy murze wznosi się „**Kamienna Trójca Święta**” – smukła kolumna na postumencie przypominającym kapliczkę, zwieńczona grupą Trójcy Świętej unoszącą się w chmurach.

Wewnątrz tablica z czterema chronogramami wyjawia najważniejsze daty z historii prepozytury. Po prawej i lewej stronie kolumny Trójcy Świętej stoją posągi **św. Sebastiana** i **św. Huberta**, ustawione w latach 1785 i 1786. Oba wyszły spod dłuta hrabiowskiego rzeźbiarza Augustina Wagnera i są fundacją hrabiego Johanna Nepomuka Schaffgotscha.

Z kolei zwrócona ku rzece Kamiennej (**Zacken**) kolumna **św. Floriana**, jako której twórców wymienia się rzeźbiarza Johanna Schönheima i kamieniarza Johanna Franza Schrolla, jest darem Hansa Antona Schaffgotscha. Wykuta z kamienia z Płóczek⁵³ (**Hohlstein**) przedstawia św. Floriana wylewającego wodę na płonący dom.

Warto wspomnieć również o figurze **św. Jana Nepomucena**, stojącej przed (dawniej na) moście na Kamiennej. Męczennik tajemnicy spowiedzi opiera lewą rękę na księdze, a palec wskazujący prawej dłoni trzyma na ustach – jest to popularne przedstawienie symbolizujące przyczynę jego męczeńskiej śmierci. Figura jest dziełem świdnickiego rzeźbiarza Leonharda Webera⁵⁴ i została zamówiona 18 lutego 1712 roku przez hrabiego Hansa Antona Schaffgotscha. Zgodnie ze starym zapisem fundacyjnym, do dziś w środy wieczorem, u cokołu tego pięknego posągu, płonie mały znicz.

---

⁵¹ ur. ok. 960; zm. 1038; święto: 4 maja.

⁵² zm. ok. 543; święto: 5 października.

⁵³ **Płóczki Górne (dawniej Hohlstein)** to miejscowość niedaleko Lwówka Śląskiego, która od wieków stynęła z wydobywania wysokiej jakości piaskowca.

⁵⁴ Świdnicki rzeźbiarz **Leonhard Weber** to postać ceniona na Śląsku; jego warsztat często współpracował z cystersami i lokalną szlachtą, co widać w wysokiej klasie artystycznej cieplickiego „Nepomuka”.

Rys. 3. Kolumna Trójcy Świętej na dziedzińcu klasztornym.

BMK
BIBLIOTEKA MUZEUM
KARKONOSKIEGO

Aneks 1.

Pochówek biskupa w Cieplicach Śląskich-Zdroju autorstwa Maxa Kroppa

Niewielu zapewne wie, że jeden z wrocławskich książąt biskupów spoczywa pod prezbiterium katolickiego kościoła parafialnego w Cieplicach Śląskich-Zdroju, podczas gdy pozostali włodarze diecezji wrocławskiej znajdowali miejsce wiecznego spoczynku niemal bez wyjątku we Wrocławiu lub Nysie. Biskupem pochowanym w Cieplicach jest znany książę biskup **Philipp Gotthard Schaffgotsch** – nie tylko jeden z najciekawszych członków starego, słynnego śląskiego rodu hrabiów Schaffgotschów, lecz także jedna z najbardziej osobliwych postaci z kręgu Fryderyka Wielkiego. Gdy w 1795 roku ten zwierzchnik diecezji wrocławskiej był kładziony do grobu, Cieplice stały się świadkiem – tak niezwykle dla małej miejscowości – uroczystego pochówku biskupa, odprawionego z całym ceremoniałem i przepychem, jakie wówczas były przyjęte dla osób tak wysokiej rangi, a o czym zachowała się do dziś interesująca relacja.

Zanim jednak zajmiemy się wspomnianą relacją, warto poświęcić kilka słów życiu tego człowieka. Hrabia Philipp Gotthard Schaffgotsch, syn dyrektora Urzędu Zwierzchniego na Śląsku, hrabiego Hansa Antona Schaffgotscha (założyciela biblioteki cieplickiej), urodził się 3 czerwca 1716 roku w Jaworze. Wybrał stan duchowny, już w wieku 15 lat przyjął niższe święcenia, a w 1738 roku w Wiedniu został wyświęcony na kapłana. Po roku 1740, gdy Fryderyk II objął w posiadanie Śląsk, Schaffgotsch szybko zyskał we Wrocławiu łaski króla, zostawszy wcześniej kanonikiem w Halberstadt i Ołomuńcu, kustoszem katedry wrocławskiej oraz opatem infułatem przy kościele św. Krzyża we Wrocławiu. Wkrótce mógł nazywać się przyjacielem króla; w 1743 roku został komendariuszem opactwa na Piasku we Wrocławiu, a w 1744 roku król podniósł go do stanu książęcego i – mimo sprzeciwu kapituły katedralnej – mianował koadiutorem księcia biskupa Sinzendorfa.

Gdy ten ostatni zmarł 28 września 1747 roku, król pruski wyniósł księcia Schaffgotscha na następcę Sinzendorfa na stolcu biskupim. Ze względu na pewne swobodne poglądy stał się on podejrzany w kręgach ściśle kościelnych i nie cieszył się ich sympatią, toteż papież Benedykt XIV zatwierdził go dopiero w 1748 roku, po przezwycięzeniu wielkich obaw Kurii Rzymskiej, a następnie konsekrował 1 maja tegoż roku. Trzeba jednak przyznać, że w ciągu tych kilku lat działalności we Wrocławiu, Schaffgotsch gorliwie wypełniał swoje obowiązki urzędowe.

Kiedy jednak po zajęciu Wrocławia przez Prusaków na początku wojny siedmioletniej (1757) wycofał się – zgodnie z austriackim poleceniem – do Jáńskiego Vrchu (*Johannesberg*) na Śląsku Austriackim, popadł w niełaskę u króla pruskiego. Ten uznał go za zdrajcę, ogłosił usunięcie z urzędu i zabronił śląskiemu duchowieństwu jakichkolwiek kontaktów z biskupem. Nawet po zawarciu pokoju w 1763 roku Schaffgotsch nie został w pełni przywrócony do swoich praw; pozostawiono mu

wprawdzie godność i rangę biskupa, lecz bez udziału w administracji diecezji na terenie Prus.

Gdy w 1766 roku wyznaczono mu dodatkowo Opole jako miejsce przymusowego pobytu, biskup zbiegł nocą do Austrii i zamieszkał do końca życia w swoim zamku Jánský Vrch (*Johannesberg*). Stamtąd zarządzał odtąd austriacką częścią diecezji. Na Jánským Vrchu ten wielki miłośnik muzyki utrzymywał własną kapelę dworską i położył wielkie zasługi w promowaniu znanego kompozytora operowego, Dittersa von Dittersdorfa, który pozostawał w jego służbie.

Księżę biskup zmarł 5 stycznia 1795 roku w wieku niemal 79 lat. Już w 1789 roku pisemnie rozporządził, aby po śmierci ubrano go w używane już szaty pontyfikalne i „natychmiast złożono w zwyczajnej, drewnianej, nieokuwanej trumnie”. Wyraźnie zabronił otwierania zwłok oraz ich publicznego wystawiania. Na trumnie miała widnieć następująca inskrypcja: „*In hoc tumulo quiescit corpus Philippi Gotthardi Episcopi Wratislaviensis maximi peccatoris*”, co oznacza: „**W tej trumnie spoczywa ciało Filipa Gottharda, biskupa wrocławskiego, największego grzesznika**”. Trumna z jego ciałem miała zostać przewieziona do Cieplic i złożona w rodzinnej krypcie „u stóp spoczywających tam ukochanych rodziców, ojca i matki”.

O samym pochówku, jak wspomniano na wstępie, zachowała się stara relacja opublikowana w „*Schlesische Provinzialblätter*” (rocznik 1795, zeszyt 2, s. 165). Według tego doniesienia wiadomość o śmierci biskupa dotarła do Cieplic 7 stycznia, po czym hrabia Johann Nepomuk Schaffgotsch (syn hrabiego Carla, brata biskupa) natychmiast podjął niezbędne przygotowania do uroczystego pogrzebu. W nocy 9 stycznia trumna z ciałem biskupa dotarła do Jeleniej Góry i została wystawiona w Kościele Mariackim. Zwłokom w drodze z Jánskiego Vrchu towarzyszyli: książe-biskupi radca sądu ziemskiego Vincenz von Böhm, sekretarz sądu, ceremoniarz i kanonik Johann Lindner, biskupi spowiednik i kapelan Anton Weniger, a także dwaj oficjaliści dworscy i czterej lokaje osobiści.

Po południu 10 stycznia 1795 roku trumnę przewieziono do Malinnika (**Herischdorf**), a od granicy miejscowości Cieplice uroczyste wprowadzono w kondukcje do kościoła parafialnego. Orszak żałobny opisano następująco:

Na przedzie kroczyło dwóch heroldów z laskami marszałkowskimi spowitymi krepą; dalej szły wszystkie szkoły oraz muzycy;

następnie całe duchowieństwo, a po nich wóz żałobny, którego całun podtrzymywało po obu stronach 12 mężczyzn w strojach żałobnych. Wóz ciągnęło 8 koni całkowicie okrytych czarnym suknem, prowadzonych za uzdy przez 8 stajennych;

za wozem ponownie szło dwóch heroldów, a za nimi dwaj duchowni niosący pastorał i infułę;

następnie dwaj dworzanie niosący na czarnych aksamitnych poduszkach mitrę księżęcą oraz miecz.

Dalej postępował cały dwór książe-biskupi, dwumiejscowy pojazd galowy zaprzężony w sześć koni, służba pańska w liberiach galowych, oficjaliści domowi,

kolejny pojazd galowy, wszyscy urzędnicy pańscy i członkowie magistratu, sądy lokalne oraz liczni goście i żałobnicy. Kondukt oświetlało 24 latarników idących po bokach, pomiędzy którymi maszerował personel leśny z bronią skierowaną lufami ku dołowi, a na samym końcu, po obu stronach, 80 górników z zapalonymi lampami górniczymi.

W kościele parafialnym ciało zostało pobłogostawione przez przeora cieplickiej prepozytury cystersów, Johanna Langerera oraz dwóch innych duchownych, a następnie opuszczone do znajdującej się pod ołtarzem głównym krypty rodzinnej Schaffgotschów. 12 stycznia egzekwie żałobne w kościele parafialnym w Cieplicach odprawił opat krzeszowski Petrus Keylich w asyście sześciu duchownych „z całą wybitną uroczystością i przepychem należnym takiemu obrzędowi”, jak podaje relacja, w obecności pogrążonej w żałobie rodziny, wielu członków innych rodów szlacheckich oraz licznych gości z sąsiednich miast i miejscowości.

Warto dodać, że inne współczesne źródło wspominające o śmierci i pochówku księcia biskupa („Neue Bunzlautsche Monatsschrift”, rocznik 1795, zeszyt 2, s. 63) podaje jako dzień pogrzebu nie 10 stycznia, lecz 9 stycznia 1795 roku. Wydaje się również osobliwe, że (według relacji w „Provinzialblätter”) pochówek miał nastąpić dopiero po południu 10 stycznia, podczas gdy trumna z ciałem przybyła już w nocy z 8 na 9 stycznia. Niemniej jednak, można przypuszczać, że istniały ku temu konkretne powody.

Niestety, trumna księcia biskupa Schaffgotscha w hrabiowskiej krypcie rodzinnej jest obecnie nie do odnalezienia, względnie niemożliwa do zidentyfikowania. To, że musi ona nadal znajdować się w podziemiach pod kościołem parafialnym, nie ulega wątpliwości i nie jest wiadomo, aby trumna została później z jakiegoś powodu usunięta. Choć już jakiś czas temu dwóch przyjezdnych archiwistów bezskutecznie przeszukiwało kryptę, autor niniejszych słów, wraz z urzędnikiem biblioteki hrabiowskiej, dwukrotnie dokładnie obejrzał wszystkie trumny, nie zdołał jednak wyłonić spośród nich tej należącej do księcia biskupa. W każdym razie nie znaleziono trumny z przytoczoną powyżej tacińską inskrypcją. Być może tabliczka zaginęła lub w ogóle nie została wówczas umieszczona na trumnie, mimo wyraźnego życzenia biskupa.

Biorąc pod uwagę, że w hrabiowskiej krypcie stoi około 70 trumien, z których duża część nie posiada żadnych napisów, a biskup dodatkowo życzył sobie prostej, drewnianej skrzyni i wreszcie, że w cieplickim archiwum parafialnym brak jest stosownych zapisów – zrozumiałe staje się, dlaczego obecnie odnalezienie trumny jest niemożliwe. Tylko otwarcie tych trumien, które nie posiadają inskrypcji, mogłoby doprowadzić do identyfikacji pochówku biskupa. Byłoby rzeczą pożądaną, gdyby obecny ordynat, Jego Ekscelencja hrabia Rzeszy Friedrich Schaffgotsch, zarządził dokładne ustalenie miejsca spoczynku biskupa, aby mógł on zostać godnie i osobno – na przykład w jednej z nisz krypty – wyeksponowany.

Aneks 2.

Duchowni cieplnicy w porządku chronologicznym

Przeorzy klasztorni

- 1383** – Ignatius Frömning
- 1395** – Laurentius Kolbe
- 1401** – Jonas Andre
- do 1403** – Nikolaus Schrudan
- ok. 1418** – Georg Stange
- do 1431** – o. Michael
- do 1462** – o. Franz Büttner
- do 1481** – o. Nikolaus Kriegel
- 1506** – o. Marcus Meyer (Meurer)
- 1546** – o. Benedikt Bartsch
- do 1576** – o. Caspar Ebert († 1609 w Krzeszowie)
- do 1622** – o. Adam Wolfgang († 25 lutego 1633 w Oseku w Czechach)
- 1635–1653** – o. Andreas Michael († 23 lipca 1660 w Krzeszowie)
- 1653–1689** – o. Bartholomäus Kromerus († w Cieplicach)
- 1689–1693** – o. Heinrich Recke († w Cieplicach)
- 1693–1696** – o. Matthäus Alt († w Cieplicach)
- 1696–1726** – o. Ambrosius Scholz (według innych źródeł w latach 1708–1716 funkcję tę sprawował Anselm v. Kottwitz)
- 1726–1727** – o. Innocenz Fritsch († 29 września 1734 w Krzeszowie; budowniczy nowego kościoła klasztornego w Krzeszowie)
- 1727–1729** – o. Fortunatus Rose († w Cieplicach)
- 1729–1745** – o. Hermann Kniebandel († w Cieplicach)
- 1745–1787** – o. Alexius Wiesner († w Cieplicach)
- 1787–1794** – o. Maurus Fröhmrich (Frömrich) († w Cieplicach)
- 1794–1795** – o. Augustin Winkler († w Cieplicach)
- 1795–1798** – o. Johannes Langer
- 1798–1802** – o. Joseph Beschorner († w Sasterhausen)
- 1802–1807** – o. Zacharias Weiss
- 1807–1808** – o. Ludwig Hermann († w Cieplicach)
- 1808–1810** – o. Laurentius Klenner

Duchowni po sekularyzacji⁵⁵ (księży diecezjalni)

1810–1832 – Laurentius Klenner († w Cieplicach)

1832–1844 – Joseph Bendler

1844–1850 – Leopold Pell dram († 3 maja 1867 jako biskup Trewiru)

1850–1867 – Alois Oppler († 16 września 1888 jako proboszcz w Trzeboszowicach / Schwammelwitz)

1867–1906 – Lic. Augustin Valentin Thienel († 3 stycznia 1906)

1906–1919 – Max Klug († 4 kwietnia 1919)

od 1920 – Amand Fritsch

Aneks 3.

Biskup wrocławski udziela 40 dni odpustu wszystkim odwiedzającym kościół w Cieplicach (1460 r.)

Jodok, z Bożej łaski biskup wrocławski, wszystkim i każdemu z wiernych Chrystusowych obojej płci, ustanowionym w obrębie i na terenie miasta oraz diecezji wrocławskiej, przesyła pozdrowienie w Tym, który jest prawdziwym zbawieniem.

Blask chwały ojcowskiej, który oświeca świat swą niewysłowioną jasnością, wówczas szczególnie łaskawie wspiera pobożne pragnienia wiernych pokładających nadzieję w Jego najłaskawszym Majestacie, gdy ich nabożna pokora wspierana jest modlitwami i zasługami Świętych.

Pragnąc zatem, aby kościół św. Jana Chrzciciela w Cieplicach (**Warmbrunn**), ufundowany w naszej diecezji wrocławskiej, był nawiedzany z należnymi honorami i godnie czczony przez wiernych Chrystusowych oraz aby tym chętniej z nabożeństwa doń przybywali, im obficie poczują się tam pokrzepieni darem łaski niebiańskiej – wszystkim zatem wiernym Chrystusowym naszej diecezji wrocławskiej, szczerze pokutującym, wyspowiadającym i skruszonym, którzy do rzeczoności kościoła św. Jana Chrzciciela w Cieplicach w dniu patrona, to jest św. Jana, a także w dniu poświęcenia tegoż kościoła, przybędą dla nabożeństwa oraz będą uczestniczyć w Mszy o Błogostawionej i Najchwalebniejszej Dziewicy Maryi Niepokalanej, rano odśpiewywanej każdego dnia w ciągu roku przez braci tejże prepozytury, czyli kościoła i tamże w te wspomniane dni oraz podczas rzeczoności Mszy, za Papieża oraz za pomyślny stan Kościoła powszechnego, zgiąwszy kolana odmówią trzy razy *Ojcze nasz* i tyleż samo *Zdrowaś Maryjo*, a także ktokolwiek nawiedzi ottarze tegoż kościoła i przed każdym z nich z osobna odmówi nabożnie jedno *Ojcze nasz* i jedno *Zdrowaś Maryjo*, oraz wyciągnie pomocną dłoń na rzecz budowy rzeczoności kościoła, jego ozdób i

---

⁵⁵ Rok 1810 przyniósł kres panowania Cystersów na Śląsku. Na mocy edyktu króla pruskiego zakon został rozwiązany, a kościół przeszedł pod zarząd duchowieństwa diecezjalnego. Biblioteka i cenne zbiory klasztorne zostały częściowo rozproszone lub przejęte przez Schaffgotschów (tworząc słynną Bibliotekę Majoracką).

przynależności – im wszystkim **czterdzieści dni odpustu** z nałożonych na nich pokut w Panu miłosiernie odpuszczamy, a niniejsze postanowienie ma obowiązywać po wieczne czasy.

Dan w Cieplicach koło Jeleniej Góry, dnia dwudziestego pierwszego miesiąca maja, Roku Pańskiego tysięcznego czterechsetnego sześćdziesiątego. Pod naszą przywieszoną pieczęcią.

(Miejsce Pieczęci)

(L.S.)

(Z dawnego kopiařa dokumentów fundacyjnych Krzeszowa i Cieplic w archiwum parafialnym w Cieplicach).

Literatura.

Altmann, *Kronika Cieplic* (w rękopisie).

Bergmann, *Historia i opis Cieplic* (Bad Warmbrunn). Jelenia Góra (Hirschberg) 1830.

Grundmann, *Śląscy architekci w służbie rodu Schaffgotschów*. Strasburg 1930.

Hoffmann, Hermann, *Proboszcz z Cieplic zostaje biskupem*. [W:] „50 lat Warmbrunner Nachrichten”, 01.07.1934.

Hoffmann, Hermann, *Katolicki kościół parafialny w Cieplicach* (Bad Warmbrunn). Tamże.

Hoffmann, Hermann, *Wokół katolickiego kościoła parafialnego w Cieplicach*. „Warmbrunner Nachrichten”, 28.08.1933.

Kropp, *Kronika cieplicka* (w rękopisie).

Nentwig, dr, *Schoff II zwany Gotsch (Fundator)*. Cieplice 1904.

„**Schlesische Provinzialblätter**” („Śląskie Gazety Prowincjonalne”), Wrocław, rocznik 94, tom 28.

„**Schlesische Regesten**“ (Regesty Śląskie), numery: 1656, 1667 i 2060.

Stillfried-Rattonitz, R.-Graf, *Przyczynki do historii szlachty śląskiej*. Berlin 1860.

„**Der Wanderer im Riesen- und Isergebirge**” („Wędrowiec w Karkonoszach i Górach Izerskich”), roczniki 1897 i 1900.

Przewodniki po kościołach śląskich autorstwa Hermanna Hoffmanna.

1. Katolicki kościół parafialny w **Swidnicy**.
2. Katolicki kościół parafialny w **Legnicy** i krypta Piastów.
3. Kościół Najświętszej Marii Panny na Piasku we **Wrocławiu**.
4. Kościoły katolickie miasta **Głogowa**.
5. Kościół św. Krzyża we **Wrocławiu**.
6. Kościół św. Marcina we **Wrocławiu**.
7. Kościół św. Piotra i Pawła we **Wrocławiu**.
8. Kościoły w **Brzeziej Łące, Miękini i Mrozowie**.

9. Kościół św. Doroty we **Wrocławiu**.
10. Katedra we **Wrocławiu**.
11. Kościoły katolickie w **Nowej Soli i Rudnie**.
12. Kościół św. Antoniego we **Wrocławiu**.
13. Kościół św. Macieja we **Wrocławiu**.
14. Kościół w **Sośnicy**.
15. Kościół św. Katarzyny w **Smardzowie**.
16. Kościoły w **Małkowicach, Piotrowicach i Skatce**.
17. Kościoły w **Żórawinie i Turze**.
18. Klasztor i kościół w **Legnickim Polu** (autor: Gotthard Münch).
19. Kościół parafialny w **Łomnicy**.
20. Kościół parafialny w **Starym Jaworniku**.
21. Kościoły katolickie miasta **Brzegu**.
22. Gimnazjum św. Macieja i jego kościół.
23. Kościoły w **Jaczowie i Brzostowie**.
24. Kościoły i kaplice w **Żaganiu**.
25. Kościół Bożego Ciała we **Wrocławiu**.
26. Kościół parafialny w **Szklarach Górnych**.
27. Kościół parafialny w **Kowarach**.
28. Kościół w **Chubie** (autor: Josef Hettwer).
29. Kościoły katolickie powiatu ziemskiego **Głogów**.
30. Kościoły w **Środzie Śląskiej**.
31. Kościoły katolickie w **Bolesławcu i Bolesławicach**.
32. Kościoły w **Strzegomiu**.
33. Kościół w **Kościelnej Wsi**.
34. Katolicki kościół parafialny w **Prudniku**.
35. Katolicki kościół w **Wrocławiu-Psie Pole**.
36. Kościół parafialny w **Byczeniu** (autor: dr Josef Hettwer).
37. Kościoły katolickiej parafii w **Gryfowie Śląskim** (autor: proboszcz A. Hanke).
38. Kościół Mariacki w **Kietczynie**.
39. Kościoły w **Jażwinie**.
40. Kościoły katolickiej parafii w **Jeleniej Górze**.

Nota wydawnicza: Przewodniki Hoffmanna podają w zwięzłej formie zarys historii kościołów oraz opis zabytków pod kątem historii sztuki. Ich zaletą jest poręczność i praktyczna użyteczność podczas zwiedzania świątyń.